

**ОПЛАТА ПРАЦІ СЕЛЯН-КОЛГОСПНИКІВ
В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ
(на прикладі областей Північного Лівобережжя України)**

Питання оплати праці селян у колгоспах посідають важливе місце в системі досліджень історії післявоєнного селянства. Доходи селянського двору від роботи в колгоспах були суттєвою часткою загальних доходів. Але з огляду на політику держави, спрямовану на постійне збільшення залежності сільських жителів від колгоспів, нестача землі в присадибному користуванні, жорсткий податковий пресинг робили селян повністю залежним від цих монопольних структур на селі. У той же час вони не могли розраховувати на заробіток, який розподілявся після виконання колгоспом всіх зобов'язань, оскільки він не задовольняв мінімальних потреб селянина. На трудодні розподілялась лише та частина продукції, яка залишалась після повернення позик, виконання обов'язкових поставок державі, розрахунків з МТС, створення насінневих, фуражних та страхових фондів¹.

Варто відзначити відсутність спеціальних праць з порушеної проблеми як у радянській, так і у сучасній історичній науці. Лише праці загального характеру епізодично її торкаються. Наприклад, «Історія народного господарства УРСР», «История советского крестьянства», багатотомна «Історія Української РСР» та інші оглядово висвітлюють поліпшення матеріальних умов життя селян, роблячи акцент на позитиві реалізації указу «Про ліквідацію порушень статуту сільгоспартілі» в частині впорядкування оплати праці колгоспників та зміни в принципах нарахування заробітної плати, але замовчують збереження і після війни запровадженого в 1942 р. вироблення підвищеного мінімуму трудоднів та значне зростання в 1947 і наступних роках норм виробітку за повільного зростання рівня оплати праці в колгоспах². Лише зазначається, що рівень оплати праці колгоспників, особливо грошова частина, залишались нижче рівня 1940 р. Наголошуючи на зростанні доходів населення через пільгове оподаткування родин загиблих воїнів та демобілізованих, а також звільненні від сплати прибуткового податку пенсіонерів та інвалідів першої та другої груп, обходиться стороною тема постійних фінансових мобілізацій через державні позики та власне велику кількість самих податків.

У сучасній історіографії питання оплати праці селян-колгоспників, розглядаються переважно під кутом зору дослідження причин післявоєнного голоду, вивчення міграційних процесів в українському селі, ролі присадибного господарства в системі життєзабезпечення селянських родин. Спробуємо проаналізувати систему нарахування та виплати заробітної плати у сільськогосподарському секторі економіки і екстраполювати її на конкретний регіон – Північне Лівобережжя України.

Важливим у цьому відношенні буде визначення норм виробітку в колгоспах, за які нараховувались трудовні і, відповідно, проводився остаточний розрахунок. Як відомо, приблизні норми виробітку для колгоспів були рекомендовані Народним комісаріатом земельних справ (НКЗС) СРСР ще в 1933 р. Цими нормами охоплювалась обмежена кількість видів робіт з рільництва. У 1938 р. НКЗС СРСР були видані приблизні норми виробітку в тваринництві.

У рільництві після 1933 р. приблизні норми для колгоспів не встановлювались, хоча необхідність у впровадженні норм виробітку, яка б відповідала рівню колгоспного виробництва, була очевидною.

Тому, в довоєнний час, відповідно до Статуту сільськогосподарської артілі, прийнятому в 1935 р., норми виробітку на всі види сільськогосподарських робіт розроблялись безпосередньо правліннями колгоспів і затверджувались загальними зборами колгоспників. Керівництво окремих районів та областей в довоєнні роки самі розробляли і доводили до колгоспів приблизні норми виробітку.

З огляду на значні прогалини в нормах виробітку, що встановлювались окремими колгоспами і навіть районами і областями, НКЗС УРСР в 1940 р. були розроблені приблизні норми виробітку для колгоспів УРСР з рільництва та тваринництва. Вони були розроблені на основі вивчення норм виробітку, прийнятих в колгоспах областей УРСР та матеріалів про фактичне їх виконання.

Розроблені НКЗС УРСР в 1940 р. приблизні норми виробітку були представлені в 1941 р. від ЦК КП(б)У, РНК СРСР і ЦК ВКП(б) у проекті постанови «Про норми виробітку і розцінок робіт у трудовнях у колгоспах Української РСР». Однак, введення цих норм не було реалізоване з огляду на початок війни.

У 1944 р. в зв'язку з відсутністю в більшості колгоспів УРСР будь-яких норм виробітку, НКЗС УРСР були розроблені і рекомендовані колгоспам нові приблизні норми виробітку з рільництва і тваринництва. Ці приблизні норми були складені з урахуванням зниження виробничої потужності колгоспів і були нижче норм, розроблених в 1941 р. Слід також зазначити, що норми виробітку, розроблені в 1941 р., були складені, виходячи з виробничого рівня, головним чином, передових колгоспів.

До проекту приблизних норм виробітку, затверджених у 1946 р., були покладені норми, опубліковані НКЗС УРСР у 1944 р. Згідно з ним передбачались норми виробітку в рослинництві з 329 видів робіт, серед них: в рільництві – 190, овочівництві – 52, садівництві та виноградарстві – 87. У тваринництві нормування торкнулося 107 видів робіт³.

У рослинництві, порівняно з нормами 1941 р., були знижені норми виробітку з 98 видів і з 206 видів робіт були залишені на рівні 1941 р. Новий варіант передбачав розширення переліку норм на 24 види. По тваринництву норми виробітку, за винятком 4 видів робіт, залишились на рівні норм, рекомендованих НКЗС СРСР у 1938 р⁴.

Зниження норм виробітку в проекті 1946 р., порівняно з нормами 1941 р., обумовлювалось організаційно-виробничим відставанням колгоспів, а саме станом живого тягла, ступенем засміченості полів та якістю наявних сільськогосподарських машин і знарядь.

Варто зазначити, що норми виробітку, серед іншого, перебували в залежності від можливостей колгоспів нагромаджувати фонд оплати праці, який після війни продовжував формуватися за залишковим принципом. Так, у колгоспі «Червоний степ» Сумської області у 1944 р. зібрали 1363 ц зерна, державі здали 873 ц, а на трудодні розподілили лише 22 ц, або по 27 г⁵. І таких прикладів безліч.

Фактично, платити було нічим. Ситуація ускладнювалась ще й тим, що в післявоєнні часи залишався в силі указ «Про підвищений мінімум вироблення трудоднів», який приймався в 1942 р. «на період війни» та був пролонгований лютневим 1947 р. пленумом ЦК ВКП(б)⁶.

Основні види сільськогосподарських робіт розподілялись на 9 груп у залежності від складності і мали наступні розцінки в трудоднях:

1 група – 0,5 трудодня (виготовлення та розстановка в полі снопів для утримання снігу, випалювання бур'яну в полі, [...]) (всього 10 видів);

2 група – 0,7 трудодня (виготовлення щитів для снігозатримання, віяння та замочування насіння, сортування картоплі, [...]) (всього 26 видів);

3 група – 1 трудодень (приготування компостів, піднесення насіння і добрив до сівалок, ручна боротьба з сільськогосподарськими шкідниками, згрібання колосків кінними граблями, [...]) (всього 27 видів);

4 група – 1,25 трудодня (погонич тягла, ручне прополювання, збір соняшнику, вибирання за плугом ранньої картоплі, [...]) (всього 28 видів);

5 група – 1,5 трудодня (боронування, ручне розкидання органічних добрив, розсівання мінеральних добрив, гніздовий посів, скиртування сіна, [...]) (всього 36 видів);

6 група – 1,75 трудодня (культивування, розсівання мінеральних добрив тутовою сівалкою, проривання цукрового буряка, носіння зерна, соломи, полови від молотарки, косіння сіна руками, [...]) (всього 34 пункти);

7 група – 2 трудодні (оранка, виорювання картоплі плугом, машиніст сінокосарки, скиртоправ, [...]) (всього 24 пункти);

8 група – 2,25 трудодня (оранка під озимину, підймання цілини та осушування боліт, робота машиніста жниварки, ручне косіння зернових, праця серпом, робота машиніста молотарки, [...]) (всього 8 видів);

9 група – 2,5 трудодня (робота машиніста снопов'язалки, скиртоправа на великих скиртах хліба, тіпання льону вручну, [...]) (всього 8 видів).

При цьому існували норми виробітку на 1 трудодень по кожній групі. Так, скажімо, норма косіння жаткою становила 4–5,5 га, косіння косою 0,4–0,5 га, скиртування на скирті 40–50 возів, згрібання колосків кінними граблями 7–

8 га, молотіння молотаркою 8–12 тонн, копання картоплі копалкою 1,5–1,75 га, виорювання картоплі плугом 1,0–1,25 га, вибирання картоплі за плугом 8–12 ц, сіяння зерна 14 га, культивация 12 га⁷.

У перші повоєнні роки спостерігається тенденція до зменшення кількості вироблення трудоднів за рік у значної кількості працездатних колгоспників, які не виробляли мінімуму трудоднів:⁸

Роки	Сумська область			Чернігівська область		
	Колгосп-ники	Колгосп-ниці	Середній показник	Колгосп-ники	Колгосп-ниці	Середній показник
Виробили трудоднів на рік						
1940	358	216	278	320	193	248
1945	292	187	205	265	174	192
1946	278	159	192	253	157	183
1947	315	186	225	270	169	200
1948	310	186	226	308	190	227
Не виробили мінімум трудоднів (у %%)						
1945	11,2	22,3	20,4	13,0	24,5	22,5
1946	8,5	30,0	23,9	10,4	28,3	23,4
1947	5,8	21,8	16,9	8,1	23,3	18,6
1948	2,8	14,2	10,6	4,6	15,6	12,1

Показовою є статистика голодного 1946 р., на який припадає найнижча кількість вироблення трудоднів загалом та найвищий відсоток не вироблення мінімуму серед працездатних.

Дивлячись на вкрай низьку оплату праці, можна було б зробити висновок про відсутність фондів для виплат колгоспникам. Але, з іншого боку, дані про основні доходи колгоспів говорять про їхнє зростання з року в рік⁹.

	Сумська область	Чернігівська область
	Грошові доходи колгоспів (в тис. крб. на 1 господарство)	
1940	167,5	123,3
1945	63,0	60,4
1946	68,3	65,6
1947	120,6	100,7
1948	140,7	104,0

Як бачимо, 1946 р. нічим особливо не відрізнявся від попереднього післявоєнного, і навіть мав позитивну тенденцію в доходній частині колгоспних бюджетів. Разом з тим, показники середньої оплати праці в колгоспах за той час свідчать про відсутність радикальних змін в системі.¹⁰

	Сумська область		Чернігівська область	
	Зерно (кг)	Гроші (крб.)	Зерно (кг)	Гроші (крб.)
1945	0,328	0,31	0,338	0,25
1946	0,221	0,36	0,252	0,32
1947	0,674	0,70	0,620	0,52
1948	0,800	0,87	0,707	0,49

Аналіз розрахунків з колгоспниками, свідчить про відсутність радикальних змін між показниками 1945 і 1948 рр. за середнього вироблення 220 трудоднів на рік. Якщо в 1945 р. середня видача на один трудодень складала 338 г зерна, то в 1948 р. – 707 г. Але це середні показники. Існувало безліч колгоспів, особливо в Городнянському, Грем'яцькому, Добрянському та ряді інших районах Чернігівщини, з оплатою трудодня від 8 до 18 копійок і зерном до 400 г¹¹. Крім того, існували колгоспи без видачі зерна і грошей взагалі. Їх нараховувалося 699, або 37% з усіх 1887¹².

Подібна, та навіть гірша ситуація, склалася і у більшості районів Сумської області. На прикладі декількох районів проілюструємо її:

Роки	Райони Сумської області			
	Зноб-Новгородський	Середино-Будський	Шосткинський	Ямпольський
1944	320	330	250	200
1945	345	103	285	340
1946	137	100	250	130
1947	330	400	300	400

Отже, середні показники видачі зерна на трудодень не перевищували 400 г. У голодному 1946 р. становище було просто жахливим. За даними річних звітів про стан розрахунків з колгоспниками за той рік заборгованість колгоспів складала зерном – 313 тис. ц, картоплею – 196 тис. ц, грошима – 418 млн. крб.¹³. Крім того, за трудоднями минулих років колгоспи заборгували колгоспникам на 1 січня 1947 р. 276 тис. ц¹⁴. Навіть сіна і соломи для домашньої худоби отримати в колгоспі було вкрай важко, хоч за офіційною інформацією в 1945–1947 рр. для розподілу на трудодні було виділено 16,2% валу зернових, 27,8% – картоплі¹⁵. За 1946 р. по УРСР видали на трудодні сіна тільки 10,7% колгоспів, соломи – 28,7%¹⁶.

Як свідчить доповідна секретаря Чернігівського обкому М. Кузнєзова до ЦК КП(б)У «...У результаті низького рівня оплати трудодня натурою в 1946 р. із 1 893 колгоспів області до 100 гр. зернових на трудодень отримали селяни у 365 колгоспах, від 100 до 300 у 1 024 колгоспах, від 300 до 500 у 267 колгоспах, від 500 до 700 у 90 колгоспах. Зовсім не видали зернобобових культур на

трудодень 83 колгоспи, а не видали картоплі на трудодень 1125 колгоспів»¹⁷. Таким чином, 1475 колгоспів області були з видачею на трудодень до 300 г. З метою створення умов для повної участі колгоспників на сільськогосподарських роботах обком просив ЦК компартії надати допомогу колгоспам області строком на 30 днів продовольчою позикою в розмірі 1000 тонн з умовою повернення її з врожаєм 1947 р.

Зважаючи на згадані обставини, не дивно видається ситуація, коли значна кількість працездатних колгоспників не виробляла мінімуму трудоднів. В Остерському районі Чернігівської області за 1946 р. не виробили мінімуму трудоднів 6899 колгоспників або 30% всіх працездатних. Особливо великий відсоток невироблення серед працездатних колгоспників було зафіксовано у колгоспах ім. Петровського – 87%, «Друга п'ятирічка» – 58% та ім. Кірова 60%¹⁸.

Хоча структура грошових витрат колгоспів і передбачала видачу на трудодні майже четвертої частини від фінансових надходжень, реальні суми виплат були далекими від планових:

Структура грошових витрат колгоспів
(у % до суми надходжень)

	Сумська область	Чернігівська область
Податки та збори	16,3	18,1
Повернення позик	5,0	2,5
Державна позика	0,3	0,4
Виробничі витрати	27,7	29,5
Адміністративно-господарські витрати	3,0	2,7
Культурні потреби	4,0	3,7
Неподільний фонд	17,2	17,5
Видача на трудодень (включно грошові доплати головам колгоспів)	26,0	25,4

Така структура виглядала б дуже непогано, якби колгоспи мали можливість формувати фонд оплати праці не за залишковим принципом і проводити розрахунок із селянами до виконання всіх мобілізаційних зобов'язань перед державою. Натомість спостерігаємо картину, подібну до натуроплати роботи колгоспника.

Переважає більшість колгоспів розподіляла на зароблений трудодень мінімум або взагалі не проводила розрахунку¹⁹.

	Сумська область	Чернігівська область
	Колгоспи з видачі зерна на 1 трудовдень	
Без видачі	74	83
До 300 г	635	1390
До 500 г	267	705
Понад 500 г	254	150
	Колгосп з видачі грошей на 1 трудовдень	
Без видачі	384	554
До 0,6 крб.	1023	1123
До 1 крб.	141	126
До 2,5 крб.	64	58
Понад 2,5 крб.	18	29

Крім того, в голодні роки майже не проводився розрахунок за понаднормове виконання сільськогосподарських робіт. У 1946 р. відповідні нарахування були зроблені для 24, 9 тис. колгоспників Чернігівської та 18,3 тис. Сумської областей²⁰. Та незважаючи на це, і в подальші роки спостерігалася тенденція до збільшення цієї групи нарахувань заробітної платні. Так, у 1948 р. додаткова оплата була призначена 83,3 тис. (14,0%) селян Чернігівської області в 1 264 колгоспах (66,4%), та 53,7 тис. (10,9%) Сумської області відповідно в 1 104 колгоспах (69,2%)²¹. Але на цей же час оплата трудовдя до 60 коп. проводилась у 79,3% колгоспах Чернігівщини і у 64,5% Сумщини²². Та навіть на 1950 р. велика кількість колгоспів областей Північного Лівобережжя не видавали колгоспникам нараховану додаткову оплату²³.

Лише на кінець п'ятирічки почала більш-менш функціонувати система додаткового нарахування трудовднів за перевиконання норм виробітку та високі показники результатів праці. Додаткова оплата праці в 1950 р. була нарахована в 741 колгоспі Сумської області для 75,9 тис. колгоспників (18,9% від кількості працездатних). У Чернігівській області додаткове нарахування було здійснене в 929 колгоспах для 80,5 тис. працездатних колгоспників, що становило 16,2% від їхньої кількості²⁴. Разом з тим дані річних звітів за 1950 р. показують, що внаслідок низької врожайності оплата праці натурою та грошима була дуже низькою. Наприклад, у Михайло-Коцюбинському районі Чернігівської області в середньому оплата праці складала зерном 608 г, грошима 5 коп., в Любецькому районі 680 г зерном та 24 коп. грошима, в Семенівському – 830 г та 28 коп.²⁵.

Тяжкі умови військового часу, обов'язкова трудова повинність, жорстка трудова дисципліна забезпечували виконання високих норм. І хоча матеріальної винагороди за свою працю селяни майже не отримували, моральні заохочення – грамоти, медалі, ордени все ж стимулювали їхню працю. За трудові успіхи в 1947–1949 рр. 1 260 працівників колгоспів і радгоспів Чернігівської області одержали ордени і медалі СРСР, а 18 були удостоєні звання Героя соціалістичної праці²⁶. За

період четвертої п'ятирічки 39 передовикам Сумщини було присвоєно звання Героя соціалістичної праці, понад 1 900 працівників удостоїлися орденів та медалей²⁷.

У мирних умовах післявоєнного часу, крім моральних, потрібними стали й інші форми заохочення праці. Але становище не змінювалося. Залишався у силі суцільний адміністративний контроль, загроза матеріальної та судової відповідальності за невихід на роботу, низька оплата трудоднів. Доведені до відчаю колгоспники с. Золотника Олишівського району Чернігівської області в листі до ЦК з болем писали в лютому 1946 р., що вже два роки не отримують жодного грама зерна на трудодень²⁸. Як згадує Клавдія Степанівна Скотар із с. Лемеші Козелецького району (цієї ж області), за роботу в колгоспі у 1946–1947 рр. люди ані натуральної, ані фінансової винагороди не отримали. Жителька с. Ковчин Куликівського району Олександра Юхимівна Мороз повідомила, що малою радістю для родини з трьома дітьми, які теж працювали в колгоспах, було отримання у 1947 р. 120 кг зерна на трудодні²⁹.

Така «стимуляція» праці колгоспників призвела до того, що, наприклад, у 1945 р. на Чернігівщині не виробили мінімуму трудоднів 9 340 чоловіків, а 786 не виробили жодного трудодня, серед жінок та підлітків відповідно 78 721 і 2 881, та 24 119 і 8 275³⁰.

Звичайно, влада не могла змиритись з таким станом речей на селі. Всім, хто не виробив мінімуму трудоднів, інкримінувалось порушення трудової дисципліни з відповідними жорсткими санкціями. У 1945 р. було притягнуто до відповідальності 2 381 осіб і виключено з колгоспів 1 225 людей³¹, а в 1948 р. за подібні злочини засуджено 2 402 осіб і виключено з колгоспів – 489 людей³². Яскраво простежується динаміка зростання кількості засуджених, як більш дієвого впливу на селян і зменшення кількості виключених, з огляду на брак робочої сили в колгоспах³³. На рівні України цей показник коливається від 420 тис. в 1946 р. до 358 тис. в 1948 р.³⁴.

Тут же зазначимо, що система обліку праці давала можливість різноманітних маніпуляцій причетним до цієї справи особам. Перевірки зафіксували постійні махінації керівництва колгоспів з нарахуванням трудоднів адміністративному та обслуговуючому персоналу³⁵.

	Сумська область	Чернігівська область
Кількість трудоднів, яка може бути використана	4907,1*	5588,8
Фактично використано	6902,7	6727,8
Перевитрачання	1995,6	1139,0
% перевитрачання	40,7**	20,4

*дані в тис.

**найбільше по Україні

Як бачимо, перевитрачання трудоднів було типовим тогочасним явищем, фіксувалося практично у кожному господарстві і тягнуло за собою різке зменшення реальної оплати трудодня і у фінансовому, і у натуральному вигляді.

У післявоєнний час поряд з числом колгоспників швидко збільшувалась кількість працівників бюрократичного апарату та невиробничої сфери. Це були заступники голів правлінь, завгоспи, різноманітні канцеляристи та рахівники. Утримання численного апарату робітників невиробничої сфери значно обтяжувало і без того куций колгоспний бюджет, різко скорочувало розмір оплати праці колгоспників у полі, на фермі тощо.

Така ситуація склалася не тільки в колгоспах. Так, у Міністерстві сільського господарства і заготівель України було 275 управлінь і відділів, які часто дублювали роботу одне одного, і на оплату своєї праці забирали мільйони карбованців. Така бюрократична піраміда тяжким ярмом лягала на плечі селян.

За статутом сільгоспартілі на адміністративно-управлінський і обслуговуючий персонал не могло бути витрачено більше 8% загальної кількості трудоднів. Але на місцях цю прямо виражену межу постійно обходили. І тут уже головним критерієм перевищення був рівень нахабства колгоспної влади – чи на 9,1%, як це було відзначено в с. Мохнатин, чи навіть на 17,1% в с. Петрушин Чернігівського району. Зведена відомість штатів управлінського та обслуговуючого персоналів по 30 колгоспах Олишівського району визначає їх кількість по різних господарствах від 6 до 16 і на них припадає відповідно 1 386–6 692 трудодня. Характерними є дані про нарахування трудоднів головам колгоспів. Ці показники коливаються від 46 до 115 трудоднів на місяць³⁶. Наприклад, в колгоспі імені Чапаєва Ріпкинського району Чернігівської області голова колгоспу отримував 81 трудодень на місяць. Колгоспний бухгалтер отримував 52 трудодні, його помічник – 45. У колгоспі було 4 обліковці, і кожен з них отримував по 30 трудоднів. Загальні витрати на адміністративний персонал становили тут 18% до загального числа трудоднів. Крім того, значні нарахування здійснювались для людей, взагалі не пов'язаних з колгоспним виробництвом: міліціонерам, пожежникам, посадовим особам сільрад тощо³⁷.

У процесі роботи перевірочних бригад з реалізації постанови від 19 вересня 1946 р. «Про заходи з ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артїлі в колгоспах» у господарствах Сумської області було виявлено і скорочено 2 554 осіб понаднормового адміністративного, управлінського та обслуговуючого персоналу. Було знято з оплати 1 850 осіб, що не працювали в колгоспах, але утримувались за рахунок колгоспних трудоднів. Загальна кількість трудоднів, витрачена на непрацюючих в колгоспах та зайвий адмінперсонал, за 10 місяців 1946 р. склала 1 250 тис.³⁸. Для порівняння зазначимо, що загалом по Україні було скорочено 54 538 осіб адміністративно-технічного персоналу з відповідним зменшенням витрат трудоднів на 6 211 653³⁹.

А взагалі по Чернігівській області було тільки 589 колгоспів, в яких трудодні

у 1946 р. нараховувались згідно зі статутом артiлі – тобто не перевищували 8% на апарат, в інших 1 346 колгоспах ці показники були значно завищені⁴⁰. Загалом по Україні було чимало колгоспів де перевищення адміністративно-управлінських витрат сягало 15%⁴¹.

Як бачимо, левову частку грошових доходів селянського господарства становили видачі на трудові та продаж на колгоспних ринках продукції вирощеної на присадибних ділянках. Звернімо увагу, що продаж на ринку дуже часто був вимушеною акцією, зважаючи на велику кількість фінансових мобілізацій, які проводились державою в селянському середовищі, і це джерело фінансових надходжень набувало вирішального значення для селян. Це підтверджує мова цифр – як тільки зросла видача грошей на трудові на 4,1%, то тут же бачимо зниження доходів двору від базарної торгівлі на 3,8%. Але навіть за умов зростання виплат на трудові доходи від ринку становили третину всіх доходів селян-колгоспників.

Таким чином, державна політика в системі оплати праці зумовила стійку тенденцію до домінування в доходах селянської родини, у його загальній структурі, заробітку в колгоспі. Подібна залежність вкрай негативно позначалась на добробуті селянина у випадку щонайменших негараздів у виробничих можливостях колективних господарств, не кажучи вже про катастрофічні наслідки, якщо вони доповнювались природними катаклізмами та суб'єктивними чинниками, як це було у 1946 р. У результаті, поряд із заробітками в колгоспах, починає потужно конкурувати сегмент присадибного виробництва, яке значною мірою забезпечувало селянське господарство як власне натуральними доходами, так і фінансовими через продаж власної продукції заготівельним та кооперативним організаціям, а також через ринкову торгівлю. Це в свою чергу значною мірою пояснює прагнення селян до розширення присадибних ділянок та якісно характеризує працю селянина в індивідуальному господарстві.

¹ Примірний статут сільськогосподарської артiлі. – К., 1951. – С. 11.

² Історія народного господарства УРСР / У 3-х т., 4-х кн. – Т. 3. – Кн. 1. – К., 1985; История советского крестьянства. Т. 4: Крестьянство в годы упрочения и развития социалистического общества. 1945 – конец 50-х годов. – М., 1986.³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 614. – Арк. 1.

⁴ Там само. – Арк. 1.

⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1510. – Арк. 90.

⁶ Постановление пленума ЦК ВКП(б) «О мерах подъема сельского хозяйства в послевоенный период» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. В 5 т. – М., 1968. – Т. 3. – С. 422.

⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4766. – Арк. 45; Там само. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4796. – Арк. 1.

⁸ Таблицю складено за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4793. – Арк. 41–43; Спр. 5085. – Арк. 291–293; Спр. 5690. – Арк. 94; Оп. 24. – Спр. 823. – Арк. 28; Спр. 1661. – Арк. 27.

- ⁹ Таблицю складено за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4793. – Арк. 49; Спр. 085. – Арк. 95.
- ¹⁰ Таблицю складено за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4793. – Арк. 57; Спр. 5085. – Арк. 298; Оп. 24. – Спр. 1661. – Арк. 45.
- ¹¹ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 5226. – Оп. 2. – Спр. 207. – Арк. 54.
- ¹² ДАЧО. – Ф. 5036. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 18; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4793. – Арк. 53.
- ¹³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4795. – Арк. 31.
- ¹⁴ Там само. – Оп. 30. – Спр. 809. – Арк. 316.
- ¹⁵ Советское крестьянство: Краткий очерк истории 1917–1969. – М., 1970. – С. 261.
- ¹⁶ Советское крестьянство. – С. 317.
- ¹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 537. – Арк. 98.
- ¹⁸ Там само. – Оп. 46. – Спр. 2376. – Арк. 1.
- ¹⁹ Там само. – Оп. 23. – Спр. 4793. – Арк. 53–54.
- ²⁰ Там само. – Арк. 44.
- ²¹ там само. – Спр. 5085. – Арк. 302.
- ²² Там само. – Арк. 298.
- ²³ Там само. – Оп. 30. – Спр. 2158. – Арк. 135.
- ²⁴ Там само. – Оп. 24. – Спр. 1661. – Арк. 48.
- ²⁵ Там само. – Спр. 821. – Арк. 247.
- ²⁶ Історія міст і сіл УРСР (Чернігівська область)... – С. 75.
- ²⁷ Історія міст і сіл УРСР (Сумська область)... – С. 76.
- ²⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3524. – Арк. 165.
- ²⁹ З архіву автора.
- ³⁰ ДАЧО. – Ф. 5036. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 5.
- ³¹ Там само.
- ³² Там само. – Ф. 5226. – Оп. 2. – Спр. 207. – Арк. 53.
- ³³ *Шаповал Ю.* Україна 20–50-х: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С. 264.
- ³⁴ *Волков І.М.* Виселення селян України у віддалені райони СРСР наприкінці 40-х років // Український історичний журнал. – 1993. – № 7–8.
- ³⁵ Там само. – С. 294.
- ³⁶ Там само. – С. 305.
- ³⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1374. – Арк. 8.
- ³⁸ Там само. – Спр. 4804. – Арк. 30.
- ³⁹ Там само. – Спр. 3506. – Арк. 57.
- ⁴⁰ ДАЧО. – Ф. 5034. – Оп. 4. – Спр. 7. – Арк. 38а.
- ⁴¹ Історія народного господарства УРСР / У 3-х т., 4-х кн. – Т. 3. – Кн. 1. – К., 1985. – С. 232.